

кимматбаҳо тош)дан ишланган тумор эса, юртимизда энг қадимги тошдаги илон рамзи ҳисобланади.

Александр Македонский боскинидан кейин минтақамизда эллинизм таъсирида сув эътиқодида тритонлар – одам-илон тотемининг рамзий тасвири пайдо бўлиб, бунга Панжикент девор расмлари мисол бўла олади: шаҳар ҳомийси бўлган сув илоҳаси тритонлар қуршовида тасвирланиб, тахмин бўйича, улар дарё рамзи бўлган.

Қадим Юнон ва Ҳиндистон санъатида тритон намуналари кўплаб учраб, Миср илоҳларидан Изида ва Серапис илон оёқли сиймо тарзида тасвирланган. Тритон сиймоси Кушон санъатида ҳам кенг тарқалган бўлиб, Сўғда унинг сополдаги ўймақори тасвири бор. Одам-балиқ сиймоси ҳам ана шулар сирасига киради.

#### Адабиётлар

1. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. - Л.: 1956. -С. 176.
2. Шишкин В.А. Варахша. - М.: 1963. -С. 250.
3. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент: 2000. -С. 520.
4. Иванов В.В. Змей // МНМ.Т. 1. -М.: 1963. -С. 470.
5. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Настенные росписи, открытые в Пянджикенте в 1971 г. // Сообщения Государственного Эрмитажа. XXXVII. - Л.: 1973.
6. Мухамеджанов Р.А. и др. Культура Древнебухарского оазиса III-IV вв. – Ташкент: 1983.
7. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Опыт иконографического истолкования // Скульптура и живопись древнего Пянджикента. - М.: 1959. – С. 246.
8. Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987. – С. 192.

Мазкур мақолада қадимги туркий халқлар мифо-эпик тасаввурларида ҳимоя тотемлари тавсифи доирасида ифодаланиши таҳлил қилинган. Турли тотем-ҳайвонлар муайян юлдузлар ва сайёралар туркумлари билан боғланганлиги ва натижада ҳар бир муҳитнинг ўзига хос рамзи ҳосил бўлганлиги таҳлил қилинган. Қадимий эътиқодий рамзлар асрлар ва динлар узра ўзининг сирли моҳиятини сақлаб қилиши ва улкан халқ оммаларининг улкан масофаларда силжиши жараёнида ўз изини қолдирганлигини аниқлаш мақоланинг моҳияти саналади.

#### РЕЗЮМЕ

#### РЕЗЮМЕ

В статье анализируется проявление защитных тотемов в мифо-эпических представлениях древнетюркских народов. Было проанализировано, что разные тотемные животные связаны с определенными созвездиями звезд и планет, что приводит к формированию уникального символа для каждой среды. Суть статьи заключается в том, чтобы определить, сохранили ли древние религиозные символы свою загадочную природу на протяжении веков и религий и наложили ли свой отпечаток на процесс передвижения огромных масс людей на большие расстояния.

#### SUMMARY

This article analyzes the expression of protective totems in the mytho-epic imaginations of the ancient Turkic peoples. It has been analyzed that different totem animals are associated with certain constellations of stars and planets, resulting in the formation of a unique symbol for each environment. The essence of the article is to determine whether the ancient religious symbols have retained their mysterious nature over the centuries and religions, and have left their mark on the process of movement of huge masses of people over great distances.

### TÜRKİY XALÍQLAR ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDE HAYAL-QÍZLAR DÓRETIWSHILIGINÍ IZERTLENIWI

X.R.Aliyeva - tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

**Tayanch so'zlar:** ádebiyatshunoslik, lirika, xotin-qizlar ijodi, lirik qahromon, xotin-qizlar lirikasi va b.

**Ключевые слова:** литература, тексты песен, творчество, женское творчество, лирика главного героя, женские тексты и т.д.

**Key words:** literature, lyrics, creativity, female creativity, lyrics of the protagonist, female lyrics, etc.

Ádebiy processte dórelip atırǵan har qanday kórkem shıǵarma dóretiwshiniń átiraptaǵı waqıyalardıǵa bolǵan kewil keshirmelerinen, debdiwlerinen, tuyǵılarınan sáwlelendiredi. Jazıwshı yamasa shayır tárepinen dóretilgen kórkem shıǵarmada avtorıń yamasa lirikalıq qaharmannıń kóz qaraları sezilip turadı. Ásirese, kórkem shıǵarmada dóretiwshisi hayal-qızlar bolǵan shıǵarmalarda dóretiwshiniń poziciyası ayırıqsha kózge taslanadı. Sóz etilip atırǵan waqıya, hádiyselerge dóretiwshi hayallıq kózqarastan, analıq mehir menen, gózzallıq shaydası sıpatında qatnas jasaydı. Mine, usınday etip, ádebiy processte túrli dáwirlerde hayal-qızlar tárepinen dóretilip atırǵan kórkem shıǵarmaların ózgshelikleri ádebiyattanıw iliminde óz bahasın aladı. Biz bul maqalamızda túrkiy xalıqlar ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwshiligin izertleniw máselesin úyrenemiz.

Tájik ádebiyatında 2017-jıl Dushanbe qalasında N.A.Shoevanıń «Zamanagóy tájik jazıwshılarında hayal emancipaciyası máselesi» [35] temasında dissertaciya jumısı islendi. Jumısta tájik ádebiyatındaǵı hayal obrazı máselesi izertleniledi. Jáne de tájik ádebiyattanıwshı alımı Yusuf Akbarovtıń «Qismati inson qismati she'r» (Dushanbe, Donish.1980, b-194.) miynetinde de tájik ádebiyatındaǵı dóretiwshilerge toqtaladı. Tájik ádebiyatında payda bolıp atırǵan jańa formalar, qosıq ólshemleri, olardıń avtorları hám stillik ózgeshelikleri máselesi de ayıladı.

Xazratquliyon Dilshoday Farxodzod tárepinen «Farzona sheriyaatining poetikasi» [30] atamasında jazılǵan dissertaciyalıq jumısta Farzona poeziyasınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri, dástúriy hám jańa formalar, aq qosıqlardıń shayır poeziyasındaǵı ornı, qosıq ólshemleriniń ózgeshelikleri máselesi qarastırıladi.

Jáne de, Gulruxsor, Gulnazar, Asqar Hakim, Farzana sıyaqlı shayıralardıń dóretiwsılıǵı hám olardıń sekseninsı, toqsaninsı jıllar tájik ádebiyatına qosılǵan úlesi haqqında Muxammadchon Shakuriy Buxariydiń «Nigohe va adabiyoti tochikii sadai bist» (Dushanbe, Payvand, 2006. 456 b.) miynetinde ayıldı. Gulruxsor poeziyasındaǵı qattı-qollıq, sociallıq-sıyasıy máselelerdegi qáhir-ǵázep, túsıńlik sıyaqlı ózgeshelikleri Farzona poeziyası menen salıstırladı. Doro Najot poeziyasın Farzona poeziyası menen salıstırıp úyreniw arqalı tájik ádebiyatındaǵı syrraliz, psixologizm, naturalizm, modernizm, postmodernizmiń úlileri de ushraytuǵınlıǵı izertleniledi.

Ózbek ádebiyattanıw iliminde de hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islendi. Ózbek ádebiyatında óziniń salmaqlı ornına iye hayal-qızlar dóretiwsılıǵı monografiyalıq baǵdarda da izertlenilgen. Farida Afruz, Halima Xudoyberdieva, Oydiniso, O. Xojieva sıyaqlı shayıralardıń shıǵarmalarındaǵı kórkem izlenisler boyınsha f.i.d., professor Q. Yoldashevtiń [37] miynetlerinde sóz etiledi.

N.F.Saydalievaniń «Muazzamxan poeziyasında ádebiy dástúr hám kórkem sheberlik» [26] temasında jazılǵan kandidatlıq dissertaciya jumısında shayıra Muzamxanniń ádebiy miyrasınıń úyreniliwi, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınan janrlıq ózgesheligi, ádebiy dástúr hám ózine táńlik máseleleri úyrenilgen.

2011-jıl Alisher Nawayı atındaǵı Til hám ádebiyat institutında D.A.Xoliqova tárepinen «Házirgi ózbek poeziyasında folklorlıq dástúrlar hám kórkem sheberlik» [32] temasında kandidatlıq dissertaciya jumısı jaqlandı. Jumısta ózbek poeziyasındaǵı folklorlıq dástúrlar, folklorlıq obrazların qollanıw ózgesheligi, ǵárezsizlik dáwir poeziyasında diniy ráwayatlardıń qollanıw sheberligi máselesi Shavkat Raxmon, Muxammad Yusuf, Usman Azim, Iqbal Mirzo dóretiwsılıqleri menen birge hayal-qızlardan X. Xudayberdiyeva, J. Suvonovların dóretiwsılıqleri misalında úyrenildi.

Mirza Ulıǵbek atındaǵı Ózbekstan Milliy universitetinde 2011-jıl S.I.Eshonqulova tárepinen jaqlanǵan «Nodira poeziyasında tariyxıy obrazların sáwleleniwi» [14] atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciya jumısında ózbek klassik ádebiyatındaǵı tariyxıy qaharmanlar obrazınıń genetık derekleri, Nodira poeziyasında tariyxıy shaxslar obrazı, «Altın besik» waqıyasınıń Nadira lirikasında sáwleleniwi, obrazların beriliwindegi poetikalıq pikir izshilligi sıyaqlı máseleler orn alǵan.

«Folklor dástúrleri hám kórkem talqılau: tásir hám de keri tásir máseleleri (XVIII-XIX ásir poeziyası misalında)» [31] temasındaǵı S.X.Xamdamova tárepinen jaqlanǵan kandidatlıq dissertaciya jumısında Uvaysiy, Nadira, Dilshod-Barno, Zavqiy, Muqiyimiy, Furqat sıyaqlı shayırlar dóretiwsılıǵındaǵı folklorlıq dástúrlar, mifologizm dárekleri, jazba ádebiyatta qollanıw atırǵan «ádebiy etnografizm»lerdiń belgileri, jazba ádebiyat hám folklor ortasındaǵı janrlar arasındaǵı baylanis sıyaqlı máseleler analizlengen.

Sh.O.Ergashevaniń filologiya ilimleri kandidati ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan «Sayda Zunnunova poeziyasında dóretiwsıy individualıǵı hám lirikalıq qaharman mashqalası» [36] temasında jazılǵan dissertaciya

jumısında Saida Zunnunova dóretiwsılıǵında biografiyasınıń ornı, Eslewlerde dóretiwsıy individualıǵınıń beriliwi, shayıra qosıqlarında gúressheń qaharman obrazınıń jaratılıwı, lirikalıq qaharman hám shayır shaxsı múnábetleri, lıro-epikalıq shıǵarmalarda dóretiwsıy individualıǵı mashqalası, dáwir draması hám dóretiwsıy shaxs máseleleri qarastırılǵan.

Yolchiyev Q.V tárepinen 2017-jıl jaqlanǵan «Ózbek poeziyasında birlik hám úshlik qosıqlar poetikası» temasındaǵı kandidatlıq jumısta birlik hám úshlik janrıniń formalıq-mazmunlıq strukturası sistimasınıń kórkem-estetikalıq ideyalıq funkcionál-tabiyaı sıyaqlı máseleler A. Obidjon hám F. Afruzların lirikası misalında úyreniledi.

Qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha arnawlı jumıslar islenbedi. Biraq, bir qansha miynetlerde hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha toqtalǵanın kóremiz. Qaraqalpaq lirikasınıń rawajlanıw qubılısları menen hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máselelerin izertlew baǵdarına qurılǵan S.Axmetovtiń «Qaraqalpaq sovet poeziyası» [8], Q.Járimbetovtiń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» [15], Q.Muratbaevtiń «Qaraqalpaq poeziyasında qosıq qurılısı» [18], K.Xudaybergenovtiń «Lirika hám ómir», «Dáwir hám parız» [33] A.Paxratdinov hám H.Ótemuratovaniń «XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» [24], Q.Orazimbetovtiń «Házirgi dáwir qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik», «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası», «Tańlamalı shıǵarmalar toplamı. Eki tomlıq. I-II tom» [20], Q.Turdıbaevtiń «Ǵárezsizlik dáwir qaraqalpaq poeziyası» [28], A.Dosimbetovaniń «Ádebiyatta kórkemlew quralları» [3] ilimiy miynetleri júzege kelgen.

Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı hayal-qızlar dóretiwsılıǵı, ondaǵı ayırım teoriyalıq máseleler boyınsha ilimpazlar tárepinen bir qatar ilimiy maqalalar járiyalandı. Bul baǵdarda G.Esemuratova [13], K.Raxmanov [25], J.Izbasqanov J.Xoshniyazov [17], Q.Járimbetov [16], S.Bahadirova [9], Q.Orazimbetov [21], K.Allambergenov [7], Sh.Usnatdinov [29], P.Nurjanovtiń [19], H.Ótemuratova [23], B.Genjemuratov [11], N.Tóreshova [27], Z.Bekbergenova [10], A.Dosimbetova [12], H.Ayimbetov [1], G.Shamuratova [34], T.Orınbaev [22], hám t.basqaların ilimiy maqalaların atap ótiw múmkin.

Jáne de qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máseleleri J.Tursınbaeva [6], A.Tilegenova [5], X.Aliyeva [2] lardıń magistrlik-dissertaciya jumıslarında da úyrenildi.

Sonday-aq, pitkeriw-qanıǵelik [4] jumıslarında da hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máseleleri sóz etildi.

Ulıwmalastırıp aytqanıımızda, ádebiyattanıw iliminde, atap aytısaq tájik, ózbek, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi hár túrli aspektlerde izertlenilgeniniń gúwası boldıq. Bulardıń derlik barlıǵında da hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ózine tán ózgeshelikleri, individual stilleri máselesi qarastırılǵan. Al, qaraqalpaq ádebiyatında bolsa, ele hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń izertleniwi boyınsha arnawlı dissertaciyalıq jumıslar islenbedi. Bul bolsa, óziniń sheshimin kútip turǵan qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń aktual máselelerinen esaplanadı.

#### **Ádebiyatlar**

1. Айымбетов Х. Шайыраның жемисли гүзи. / «Устаз жолы» 03.11.2012.
2. Aliyeva X.R. M. Jumanazarova lirikasında kórkem pikir hám obrazlar sistiması. Mag.diss... –Nókis: 2020, 85-b.
3. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
4. Orınbaev O. Internet ádebiyatı. (Qaraqalpaq ádebiyatı materialları tiykarında): pitkeriw-qanıǵelik jumısı... –Nókis: 2021. Rambergenova U.P.Mirzabaeva poeziyasında lirikalıq qaharman obrazı. pitkeriw-qanıǵelik jumısı... –Nókis: 2019.
5. Tilegenova A. E. Qaraqalpaq poeziyasında ıshqı-muhabbat lirikası: ideyalıq, tematikalıq, janrlıq, kórkemlik ózgeshelikleri (N.Tóreshova, M. Jumanazarova, P. Mirzabaeva, G. Dawletova, G. Nurlepesova, A. Óteniyazova h.t.b. poeziyası misalında). Mag.diss... –Nókis: 2020, 98-b.

6. Tursinbaeva J.A. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq hayal-qızlar poeziyasında kórkem sheberlik máselesi (M.Jumanazarova, G.Dáwletova hám P.Mırzabaevalar poeziyası tiykarında). Mag.diss... –Nókis: 2017, 94-b.
7. Алламбергенов К. XX әсир қарақалпақ әдебияты тәрийхын үйрениўдин әхимийетли мәселелери. // «Әмиўдәрәя», 2009, №4, 105-112-б; Танылған талант талўасы. /«Еркин Қарақалпақстан».13.08.2009.№99.
8. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: 1988.
9. Бахадирова С.Қызлар жырлағанда қутлықлар жәхән... // «Әмиўдәрәя». 1987, №3. 3-5-б.
10. Бекбергенова З.«Кеўил туйғыларынан ақтарып... //«Еркин Қарақалпақстан» 09.08.2007. № 96.
11. Генжемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ хаял-қызлар поэзиясында суггестив лирика. / «Қарақалпақстан жаслары». 24.03.2001.
12. Досымбетова А. Аёл-қызлар шеърятти-сирли туйғулар дунёси. Хотин-қызларнинг фан, таълим, маданият ва бизнес соҳасидаги ютиқлари. -Жиззах: 2017.
13. Есемуратова Г. Келешек гоззалық қолында қызлар! –Н.: //«Әмиўдәрәя».1986, №1. 3-5-б.
14. Ешонкулова С.И. Нодира шеъряттида тарихий образлар талқини. Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.:2011. 158-б.
15. Жаримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: 2004.
16. Жәримбетов Қ. Дәўир, әдебият хәм талап. //«Әмиўдәрәя».1987, №5. 91-б.; Отлы жүректен отлы сөз. Әдебий сәўбетти алып барған Қарақалпақстан халық шайыры Г. Матякубова. /«Қарақалпақ әдебияты»,2011. Ноябрь-декабрь. №11-12.
17. Исбасқанов Ж., Хошниязов Ж.Поэзиямыздың хәзирги бағдары ҳаққында. Әдебий сәўбет. //«Әмиўдәрәя».1989, №1.
18. Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық қурлысы. –Нөкис: 1977.
19. Нуржанов П. Бәрхама ел-халық дәрти менен жасайтуғын шайыр. // Жуманазарова М. Кетпек ушын келген мен... -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 3-6-бб.; Шайырдың ишки еркинлиги ҳаққындағы ойлар.// «Қарақалпақстан жаслары». 19.03.1998. ; Сөз заманласларымыз дәретиўшилиги ҳаққында. / «Еркин Қарақалпақстан» 26.05.2011. №63.
20. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўир қарақалпақ лирикасында көркем излениўшилиқ. –Нөкис: 1992. ; Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, 2004. ; Таңламалы шығармалар топламы. –Нөкис: «Билим»,2018.
21. Оразымбетов Қ. Пикирлер ағымына сығасқан лирика. /«Еркин Қарақалпақстан», 2000, 5-октябрь.
22. Орынбаев Т.Б. Қарақалпақ әдебий сынында хаял-қызлар дәретиўшилиги. ҚМУ «Хабаршы»сы,2013. №1,171-173-б.
23. Өтемуратова Х. Өзгеге уқсамаған кеўил туйғылары. Жуманазарова М. Еле мен... -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003, 3-7-бб.; Сени Ытан демеймен, хаял деймен! /«Қарақалпақстан жаслары». 04.02.1999. №5.
24. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Хрестоматия. –Нөкис: «Билим»,1995.
25. Рахманов К. Қосық жазыў ушын. –Н.: // «Әмиўдәрәя».1987, №1. 107-110-б.
26. Сайдалиева Н.Ф. Муаззамхон шеъряттида адабий анъана ва бадий маҳорат. Филол. фанлар. Номз...дисс. – Самарқанд: 2002.165-б.
27. Төрешова Н. Илхамың тас берсин! /«Қарақалпақстан жаслары». 25.10.2007. №43.
28. Турдыбаев Қ. Ғәресизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.
29. Уснатдинов Ш. Жақсы қандай болады. / «Еркин Қарақалпақстан» 07.07.2012. №81.
30. Хазраткулиён Дилшодаи Фарходзот. Фарзона шеъряттининг поэтикаси. Филол. фанлар. Номз...дисс. –С.: 2012. 162-б.
31. Хамдамова С.Х. Фольклор анъаналари ва бадий талқин: Таъсир ҳамда акс таъсир масалалари (XVIII – XIX аср шеърятти мисолида). Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.: 2012, 157-б.
32. Холиқова Д.А. Хәзирги өзбек шеъряттида фольклор анъаналари ва бадий маҳорат. Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.: 2011.162-б.
33. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир, Нөкис, Қарақалпақстан, 1971; Дәўир хәм парыз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
34. Шамуратова Г. Гүзги толғаныслардағы өмир дәстаны. / «Еркин Қарақалпақстан» 27.12.2012.
35. Шоева Назокат Ако Бировна. Проблема женской эмансипации в повестях современных таджикских писателей. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук. - Душанбе: 2017. –С.28.
36. Эргашева Ш.О. Саида Зуннунова шеъряттида иждокор шахсияти ва лирик қаҳармон муаммоси: Филол. фанлар. Номз...дисс. -Т.: 2008.158-б.
37. Юлдашев Қ. Ёниқ сўз. :-Т.: 2006.777/539-б.б.

## REZYUME

Mazkur maqolada badiiy adabiyotda fooliyat yuritoyatgan ijodkorlardan xotin-qizlar ijodining qay darajada ekanligi, ularning adabiyotdagi o'rnini, asarlarining mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek, turkiy xalqlar adabiyotshunoslik ilmidagi xotin-qizlar ijodining o'rganilishi masalasi qaraladi.

## РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается уровень творчества женщин в художественной литературе, их место в литературе, содержание и образовательная значимость их произведений, а также исследование женского творчества в литературоведении тюркских народов.

## SUMMARY

The article examines the level of creativity of women in fiction, their place in literature, the content and educational significance of their works, as well as the study of female creativity in the literary criticism of the Turkic peoples.